

Aika ennen anestesiaa (- 1847)

Lääkärit on perinteisesti koulutettu yliopistoissa, Suomessa vuonna 1640 perustetussa Turun Akatemiassa. Kirurgia sen sijaan oli aluksi käsityöläisammatti, jossa koulutus tapahtui kiltamuotoisena etenemisenä oppipojasta eri kisälliasteiden kautta välskäriksi. Koulutuksensa ja taitojensa mukaan he käyttivät itsestään eri nimityksiä kuten parturi, sauna-apulainen, okulisti (kaihikirurgi - starrstickare), tyräkirurgi jne. Koska tehokasta puudutusta ei tunnettu, leikkaus piti tehdä nopeasti. Siksi toimenpiteet kohdistuivat lähes yksinomaan kehon pintaosiin, amputaatioita lukuunottamatta. Niinpä nykyisin plastiikkakirurgian piiriin luettavia toimenpiteitä oli kokonaismäärään nähden runsaasti.

Turun linnan varusväkiluettelossa mainitaan jo 1300-luvulla välskäripartureita, mutta varsinaisesti ensimmäiset kirurgit Suomessa, joista on säilynyt tietoja, olivat Henrik "Bardskärare" Viipurissa vuonna 1499, ja Jöran "Barber" Turussa 1538 (Ruuth 1906, 1916, Krogius 1938, Ignatius 1996). Alkuaikoina kuitenkin vaikeimmat tapaukset esim. Viipurista lähetettiin vanhaan Hansakaupunkiin Tallinnaan, jossa oli kokeneempia kirurgeja. 1500-luvulla jotkut välskäreistä toimivat raatimiehinäkin, ja ennen vuosisadan loppua Turusta tunnetaan 9 kirurgin nimet. Juhana III:n aikana vuonna 1571 valtakuntaan perustettiin parturikilta, joka 1685 korotettiin kirurgiseksi seuraksi (kirurgisk societeten). 1600-luvulla tiedetään maassa toimineen yhteensä 58 kirurgia. Kuitenkin vielä 1759 Suomessa oli vain 3 välskäreitä ja 15 eri asteista kisälliä. Jotkut olivat tulleet maahan sotaväen mukana Ruotsista tai Saksasta, jopa Venäjältä. Kolme heistä, mm. myöhemmin mainittava Odenadt, oli tilapäisesti Pommerin sodassa (Hjelt 1892). Melkoisella varmuudella monet heistä tekivät plastiikkakirurgisia leikkauksia, joskin vain yhdestä on säilynyt tietoja, ja hänestäkin vain potilaan ansiosta.

Ensimmäinen Suomesta tunnettu plastiikkakirurginen toimenpide oli siten Turussa vuonna 1763 tehty huulihalkioleikkaus, jonka potilas on elävästi kuvannut samana vuonna ilmestyneessä arkkiveisussa (Raittila 1949, Rintala 1975). Koska kyseessä tietävästi on ensimmäinen maailmassa tunnettu potilaan itsensä kuvaama huulihalkioleikkaus, runo on herättänyt kansainvälistäkin mielenkiintoa, ja on siksi käännetty sekä englanniksi (Rintala 1976, 1987, Millard 1980) että saksaksi (Scholz 1981).

Arkkiveisut olivat ajankohtaisia tai uskonnollisaiheisia tilapäisrunoja, eräänlaisia sanomalehtien edelläkävijöitä, joita Ruotsin vallan aikana vuosina 1636-1810 painettiin suomen kielellä yhteensä noin 700. 1700-luvun ylivoimaisesti tuotteliain arkkiveisurunoilija (140 kpl) oli Tyrvällä maanviljelijän kahdeksantena lapsena vuonna 1724 syntynyt Tuomas Ragwaldinpoika, jolla oli toispuoleinen huuli-suulakihalkio. Ensimmäisessä arkkiveisussaan (1760, jakeet 2 - 7) hän kertoo vammastaan seuraavasti, kuvaten melko tarkasti kaikki halkion aiheuttamat päähaitat:

Sill Sä mun mailman waloon, surun saloon, Tuotit wirhen merkillä;

Jota kannan ruumisani, caswoisani, Caickein edes nähtäväst.

Waan on wielä näkymätöin, wirhi toinen, Ylhäll suuni laesa,

Joca puhen secoittapi, wieroittapi, Muiden seas eroitta.

Sijs ei äänen selkiästi, kerkiästi, Muitten corwis cuulu nijn;

Ei myös huulen ulos sano, oikein ano, Waick on selkiä meiningi.

Cuin mä tulin elämähän, synnin säähän, Wanhem mild synnytetyx;

Suurell cuormall sikiänsä suloisensa Herran töill näit etzityx.

Heillä sitten suuri waiwa, callis aiwan, Minun tähten oli wiell´;

Sill´ en elä äitin aitast eli riescast Tainut wirhen tähden tääll.

He sijs mua wierahalla riescahalla Eläimitten rawitzit,

Kehdos maates, ahtaasa hahteesa, Suloisesti holhoisit.

Toisessa runossaan (1763) Tuomas kertoo leikkausaikeistaan (säkeet 4-7), ja selvästi käy ilmi, että hän oli tietoinen leikkausmahdollisuuksista, mutta epäröi ryhtyä siihen kahdesta syystä: Ensinnä hän pelkäsi, ettei kestäisi leikkauskipua, ja toiseksi oli epävarma siitä, oliko moraalisesti oikein korjauttaa "Luojan sallimaa" vikaa. Tämä käsitys periytyi jo keskiajalta ja oli niin yleinen, että Tuomiokapituli oli jo noin 10 v. aikaisemmin kahdessa kiertokirjeessä papistolle taistellut sitä vastaan. Leikkauspäätös vaati väliskärin konsultaation lisäksi myös ehtoollisella käynnin. Säkeissä 13-36 Tuomas kertoo itse leikkauksesta ja siihen liittyneestä jälkihoidosta seuraavasti:

Minä olin huulesan Syndyes jo wirhen saan,

Joca esti puheni, Oudox näytti kaswoni.

Tätä anda paranda, Aiwoin monin aicoina;

Mutt´ ei silloin wielä mull Herran awun hetki tull.

Sillä tämä ajatus, Oli cowa rasitus,

Etten sitä kipua Woinut ulosseisoa.

Wielä oli mielesän, Nijn cuin tätä tehdesän

Herran mieldä rickoisin, Cosc´mun andoi syndy nijn.

...

Huhticuusa päiwäisell Cuudel toista kymmenell,
Tuli luonnon läkäri Parandaman wirheni.

Pani edes istuimen, Johon istuin mielellän;
Tarttui sormill caswoini, Wijlsi weitzell huuleni.

Cohta silmän umbehen, Käten, sormen yhtehen
Lujast kijni pusersin, Sydämen pääll likistin.

Tunsin kiwun surkian, Ahdistuxen angaran;
Että lihan wärisi, Caicki paicat wapisi.

Mutta sisällisesti Jesuxeni wahwisti,
Etei äänen ollengan, Cuulun yhtä sanaacan.

Waicka weren cuohusta, Joca juoxi suonista,
Täydyin rascast puhalda Täsä weri-saunasa.

Sillä paitan, poweni, Liki caicki paickani,
Cuumald wereld täytettin, Joca alasculki sijn.

Herran armo oli myös Toisell tawall täsä työs,
Kiwun cowan liewitti, Poicans pijnan muistutti.

Sillä cosca weitzell sijn Ikeneni pijrettijn,
Nijn mä muistin Jesusta Cuing Hän oli haawoisa.

Ja cuin saxet huulesta Leickais nahan lihasta,
Muistin cauneit caswoja Cuin sai cowij puusteja.

Cosca neuloill pistettijn, Huulet yhteen lijtettijn;
Nijn mä keihäst muistelin, Joca sisäll tungettijn.

Kylkeen ja myös sydämmeen Wapahtajan Jesuxen;
Nämät ajatuxeni Olit huojennukseni.

Catz! cuing´ Herran woima suur Mua ylläpiti juur,
Ettei pääni pyörtynyt, Sydämeni heitynyt,
Cosca näjin edesän, Cuinga weri sylisän Hyllyi,
hydyi, seisahti, Oli cauhistuxexi.

Sitt´cuin Läkär liewitti, Työnsä toimell lopetti,
Nijn mä silmän awaisin, Käten puhtax pyhkisin.

Nijn myös hien caswoista, Joca tuli tuscasta;
Ja nijn paidan uudistin, Werest itzen puhdistin.

Näin mä waiwoist suurista Pääsin pojes tolista;
Menin jällens wuotelle, Panin maata lewolle.

Olin sijnä fangina Sitehisä orjana,
Etten leiwän palaacaan Cahteen wijckoon nautit saan.

Jolla ajall Läkäri Usiasti catzeli Cuinga huulen parat'wois;
Wijmein neulat otti pois;

Ensimmäisen Tijstaina, Toisen Keskiwijckona,
Colmannen sitt'Perjandain, Jotca cowin tuta sain;

Ett' he olit ruostunet, Lihaan kijnniottanet,
Josta muuttui muotoni, Waljux tuli caswoni,

Ja myös wielä cauhista, Cosca mieleen joucahta,
Cuing ne neulat temmattijn, Kipiäst ulosotettijn.

Mutta kijtos Jumalall, Luojall Caickiwaldiall,
Joca päästi tuscasta, Nijnmyös wirhen wiasta;

Annoi onnen Läkärill, Herrall hyväll Odenadtill,

Siunauxen woitehill, Balsamille callihill.

Leikkauksen suoritti siis Turun kuninkaallisen henkivartiorakuunarykmentin välskäri Gerhard Odenadt. Hän oli syntynyt Malmössä 2.6.1722, ja meni 18-vuotiaana kotikaupunkinsa tykistön välskärin Ovidius Tilken oppipojaksi. Saatuaan kolmen vuoden kuluttua kisällin kirjeen hänet nimitettiin kisälliksi Hämeen läänin rykmenttiin kahden vuoden ajaksi. Senjälkeen hän palveli 3 vuotta kisällinä Tukholmassa Värmlannin rykmentissä ja ylimiraali kreivi Tauben hovivälskärinä. Vuonna 1748 Odenadt siirtyi Kööpenhaminaan suorittamaan lähes puolentoista vuoden ajan lisäopintoja kuninkaallisessa Amfiteatrum Anatomicumissa, minkä hän ilmoittaa tulleen kalliiksi, mutta katsoo sen ansiosta tulleen "paljon etevämmäksi ja pystyvämmäksi isänmaan palveluksessa". Senjälkeen hän työskenteli vuoden Tanskassa jalkaväkijoukon välskärinä.

1751 Odenadt tuli Turkuun rykmentin välskäri Möllerin kisälliksi kahdeksi vuodeksi, ja opiskeli sitten kolmatta vuotta lääketiedettä Turun Akatemiassa (Lagus 1895). Hän mainitsee seuranneensa varsinkin "professori Lechen lääketieteellisiä luentoja ja praktiikkaa, minkä Consistorii Academicii Majorin minulle 25.6.1755 antama todistus osoittaa". Johan Leche (1704-1764) oli lääketieteen professorina Turun Akatemiassa 1748-64 ja tuli tunnetuksi hygieenikkona sekä tautien ennaltaehkäisyä käsittelevistä luennoistaan (Forsius 1996). Lopetettuaan lääketieteen opintonsa ilmeisesti kesken Odenadt siirtyi 1755 Norrköpingin kaupungin välskäriksi, mutta palasi jo kahden vuoden kuluttua Turkuun rykmentin välskäri Geitelin sijaiseksi tämän sairasloman ajaksi. Turun Akatemian oppilasmatrikkelin mukaan (Lagus) hän olisi ollut Turun kaupungin välskärinä jo 1756. Geitelin kuoltua ja saatuaan lopullisen "mestarin" todistuksen hänet nimitettiin vuonna 1760 Turun kuninkaallisen henkivartiorakuunarykmentin välskäriksi. Turussa 24.6.1776 kirjoittamansa ansioluettelon, josta edellä mainitut tiedot on saatu, hän lopettaa sanoihin: "..olen 54 vuotta vanha ja olen niinä 32 vuotena, jotka olen harjoittanut sekä kirurgin että lääkärin ammattia, edesauttanut monen ihmisen ja kansalaisen elämää ja terveyttä sekä niistä johtuvaa ajallista hyvinvointia" (arkistotietoja 1).

Leikkausmetodi oli ilmeisesti sama, jonka Johan Yperman Alankomaista esitti jo 1300-luvun alkupuolella (Rogers 1964), ja jota Franco Pariisista (ks. Millard 1980) 1500-luvulla oli kehittänyt edelleen. Ajan vaatimusten mukaan tulos oli

kuitenkin tyydyttävä, koska potilas jo kahden vuoden kuluttua avioitui itseään 10 vuotta nuoremman Maria Juhanantytären kanssa, joka seuraavasta vuodesta alkaen toimi Lääninsairaalan sairaanhoitajana (sjukwacterska) (Klossner 1956). Liitosta syntyi kolme lasta, mutta 10 vuotta myöhemmin Tuomas sai avioeron vaimon uskottomuuden takia, ja vaimo tuomittiin varojen puutteessa 24 vrk:n vesileipävankeuteen (Arkistotietoja 3). Jo kaksi vuotta myöhemmin Tuomas kuitenkin avioitui uudelleen Liisa Heikintytären kanssa. Tämä kuoli kuudennen synnytyksen jälkeen vuonna 1788, mutta jo puoli vuotta myöhemmin Tuomas avioitui vielä kolmannenkin kerran. Vaimo oli syntynyt vuonna 1744 ja eli lapsettomana vielä kauan miehensä kuoltua vuonna 1804.

Suomen ensimmäinen lääkärijohtoinen, todennäköisesti 9-paikkainen sairaala, Turun Lääninsairaala, avattiin vuonna 1759 (Klossner 1956). Sen ensimmäisenä lääkärinä toimi Johan Haartman (1725-87), joka Lechen jälkeen oli myös lääketieteen professori vuodesta 1765. Odenadt vaikutti aikana, jolloin akateemisesti koulutettujen lääkäreiden ja kiltamuotoisesti oppineiden väliskärien välinen ristiriita Ruotsi-Suomessa kulminoitui (Hjelt 1890). Tätä ilmeisesti heijastavat hänen ja Haartmanin väliset kireät suhteet. Väittelyä käytiin tieteellisten julkaisujen palstoillakin jopa henkilökohtaisuuksiin asti. Odenadt huomautti m.m. Haartmanin suosittelimesta taulahauteesta (fnöske) haavaverenvuodon tyrehtyttämiseksi, että "on annettava yleisön tietoon, ettei turvauduttaisi menetelmään, joka tapaturman sattuesssa voisi maksaa sekä potilaan terveyden että hengen, mikäli kokeneen kirurgin käsi ei tulisi väliin" (Odenadt 1757, Haartman 1758). Suonien sidonnan Ambroise Paré oli ottanut käyttöön jo 1500-luvulla (Hirvonen 1987).

Odenadtin tultua toisen kerran Turkuun Haartman yritti kaikin voimin estää vastustajansa ("min för detta otidiga och obehöriga contrapart") nimityksen rykmentin väliskärin hyväpalkkaiseen toimeen. Taloudellisesti väliskärit olivat tuolloin lääkäreitä paremmassa asemassa (v.Bonsdorff 1978). Kirjeessään arkkiatri Bäckille (Hjelt 1892) Haartman valittaa Odenadtin olevan komentavan kenraalin suosiossa, ja kysyy, "eikö virkaan saataisi ketään taitavampaa, ja eikö professori Acrelilla olisi siihen ketään sopivaa miestä, jota hän voisi auttaa, ja siten tai muin keinoin estää Odenadtia läpäisemästä toisessa jäljellä olevassa tutkinnossa". Mainittakoon että väliskäri Olof Acrel (1717-1806) oli mukana perustamassa Serafimersairaala Tukholmaan vuonna 1752, ja toimi sen ylikirurgina vuoteen 1800 asti. Hän valmistui myös lääketieteen tohtoriksi Uppsalassa vuonna 1760, oli kirurgian professori

vuodesta 1755 ja Collegium Medicumin (Lääkintöhallitus) pääjohtaja vuodet 1776-1800. Muutenkin Haartman moittii Odenadtia valittaen, ettei Suomessa ole yhtään kunnon välskäriä, mistä sairaala ja koko maa kärsivät. Hän kanteli sittemmin jopa Collegium Medicumiin asti siitä, että Odenadt hoiti myös ei-kirurgisia tapauksia, joihin hänellä ei ollut oikeutta eikä koulutusta (Hjelt 1890).

Tässä valossa näyttää omituiselta että Odenadt Pommerin sodasta (1757-62) palattuaan olisi Turun Akatemian oppilasmatrikkelin mukaan (Lagus) toiminut Turun Lääninsairaalan välskärinä. Saman lähteen mukaan hänellä oli Turussa laaja praktiikka, ja vuonna 1781 hän sai asesorin arvonimen. Hän avioitui Turussa vasta 45-vuotiaana 1767 aatelissyntyisen luutnantintyttären Lovisa Philp'in kanssa, ja heidän 12 lapsestaan kolme vanhinta kuoli jo nuorena. Odenadt kuoli Turussa 27.12.1786, eli 64-vuotiaana halvaukseen, ja hänet haudattiin (kirkon) "eteläpuolelle kaikkien kellojen neljällä soitolla" (Arkistotietoja 2, 3).

Turun Lääninsairaalassa kirurginen aktiviteetti oli alkuaikoina vähäistä, ja varsinkin leikkauksia koskevat tiedot vain hajanaisia. Viiden vuoden aikana 1767-1772 asiakirjoissa mainitaan vain yksi huulihalkioleikkaus ja muutama huulisyöpä (Krogius 1938, Klossner 1956). Johan Haartman lahjoitti vuonna 1783 Turun Akatemialle varat anatomian, kirurgian ja lapsenpäästöopin professuuria varten sillä ehdolla, että virkaan valittaisiin hänen serkkunsa poika. Näin kirurgian oppituolin ensimmäiseksi haltijaksi tuli 1784 Gabriel Haartman (1757-1815, aateloituna 1810 von Haartman), joka oli myös Akatemian rehtorina 1794-95 ja 1808-09, sekä valtiosihteeri vuodesta 1811. Hänen tohtorin väitöskirjansa (1781, 1783) käsitteli haavaumien hoitoa boraxilla, ja oli siten antiseptisen haavahoidon edelläkävijä (ks. Soivio s. 26). Hän toimi myös Lääninsairaalan ylilääkärinä, mutta sairaalan kirurgiasta vastasi vuodesta 1793 Josef Pipping (1760-1815, aateloituna 1812 Pippingsköld). Jo ennen lääkäriksi valmistumistaan hän toimi 1780-81 samassa rykmentin välskärin virassa kuin Geitel ja Odenadt . Pipping oli anatomian, kirurgian ja synnytysopin ylimääräinen professori vuodet 1789-1811 ja vakinainen vuodesta 1812. Hän opetti järjestelmällisesti kirurgiaa, teki demonstraatioleikkauksia, ja kehitti kirurgian omaksi, itsenäiseksi tieteenalaksi. Syystä hän on saanut kirurgian isän nimen Suomessa. Hänen aikanaan esim. vuonna 1794 leikattiin 3 tarkemmin määrittelemätöntä syöpäkasvainta (Krogius 1938), ja 1795 kaksi huulihalkiota mutta vain yksi huulisyöpä (Klossner 1956).

Välskärrien muodostama kirurginen seura lopetti toimintansa vuonna 1797, jolloin kirurgia jo oli selvästi yliopistolääketieteen ala. Siirtymävaihetta kesti kuitenkin yllättävän kauan. Vielä 1905 SPR ambulanssissa Mantshuriassa Faltinin alaisena palveli kolme välskäreä (Rosén 1977). Kirurgian ja synnytysopin professorin, dekaani Johan Törngrenin johdolla perustettiin vuonna 1820 Suomen ensimmäinen lääketieteellinen seura, Medicinska Sällskapet (i Åbo), joka toimi Turun paloon 1827 asti, ja uudelleen elvytettynä Helsingissä vuoteen 1835 (Krogius 1935).

Turun Akatemian alkuaikoina lääketiedettä opiskeltiin usein teologian ohella, ja näin ollen papit joutuivat toimimaan myös puolivirallisina lääkäreinä. Kirjeessään arkkiatri Bäckille 17.7.1793 (Hjelt 1892) Evijärven seurakunnan kappalainen Mikael Forslin, joka oli opiskellut 3 vuotta lääketiedettä ja saanut kuninkaalta v. 1781 oikeuden toimia laillistettuna kansanparantajana (vrt. Haartman contra Odenadt), kirjoittaa seuraavasti: "Minulla on hiljakkoin ollut kaksi huulihalkiota (harmunte), molemmat ylähuulessa, joista toisella oli myös suulakihalkio, kummallakin ulostyöntyvät ja vinoon kasvaneet hampaat. He saivat avun, vaikka minulta puuttuvat asialliset instrumentit, enkä voi saada yleisesti käytettyjä kultaneuloja, jos vaikka minulla olisi niihin varaakin". Muistettakoon että Tuomas Ragvaldinpoikakin valitti rautaisten halkioneulojen ruostuneen kiinni huuleen paranemisaikana, mikä aiheutti ylimääräistä kipua niitä poistettaessa. Forslin jatkaa: "Niin yksinkertaisilla instrumenteilla kuin omistan, lienee tuskin kukaan tehnyt sellaisia leikkauksia kuin minä, sillä koko kirurginen instrumenttivarastoni käsittää vain lansetin, kynäveitsen, suoniraudan (snäppare), pienet sakset ja yksinkertaisen neulan, ei mitään leikkausveistä (bistourie) tms. ... Ei vielä liene keksitty mitään syöpävammoissa parempaa hoitomenetelmää kuin exstirpatio veitsellä, kun vamma on paikallinen, eivätkä rauhaset tai lähellä tai kauempana olevat kehonosat ole syöpäaineen turmelemia. Ainakin se on onnistunut minulle useita kertoja huulisyövässä".

Gabriel v. Haartmanin poika Carl Daniel (1792-1877) sai laajan kirurgisen koulutuksen ulkomailla, ja toimi Lääninsairaalan toisena lääkärinä 1817-31. Vuonna 1824 leikattiin 1 huulisyöpä ja 2 silmäluomen syöpää. Turun palo sattui vuonna 1827, ja tällöin sairaalassa hoidettiin 5 palovammaa sekä useita palosta johtuneita muita traumoja (Klossner 1956). Turun palon jälkeen Akatemia jo seuraavana vuonna (1828) siirrettiin Helsinkiin, joka oli ollut maan uusi pääkaupunki vuodesta 1812. Sinne rakennetussa, vuonna 1833

avatussa Kliinisessä Instituutissa (ns. Vanha Klinikka, vuoteen 1992 HYKS Ihotautiklinikka Unionin-, Liisan- ja Snellmaninkatujen kulmassa) on vieläkin nähtävissä kaksi pylvästä lenkkeineen, joihin potilaan kädet sidottiin ennen anestesia-aikaa leikkauksen ajaksi. Instituutissa oli ensin 30, sittemmin 45 kirurgista vuodepaikkaa (Faltin 1935). 1848 muutettiin ns. Uuteen Klinikkaan Unioninkadulla, jossa oli 23 kirurgista paikkaa, ja Vanha Klinikka jäi Yleiseksi Sairaalaksi yliopiston ulkopuolelle. 1860 sairaalat kuitenkin taas yhdistyivät, ja kirurgisen puolen paikkaluku oli nyt n. 65-70.

Carl D. v. Haartman siirtyi vasta 1831 Helsinkiin, jossa hän toimi kirurgian ja synnytysopin professorina 1833-38, ja samalla lääkintöhallituksen pääjohtajana 1833-55. Hän perusti 1835 Suomen lääkariseuran Finska Läkaresällskapet, joka 1841 alkoi julkaista omaa aikakauskirjaansa "Finska Läkaresällskapetets Handlingar". Kliinisessä Instituutissa hän teki ensimmäisenä Suomessa v. 1837, eli 27 v. Carpuen metodin alkuperäisjulkaisun jälkeen, ns. intialaisen rhinoplastian (Faltin 1935).

Vuosien 1828 - 73 välisenä aikana jokaisen lääketieteen lisensiaatin oli saadaksesen lääkärin oikeudet esitettävä julkisesti tarkastettavaksi väitöskirja, joka oikeutti lääketieteen tohtorin arvonimeen. Tästä johtui väitöskirjojen suuri lukumäärä ja huono taso (Tigerstedt 1917). Törnrothin esityksestä nimi muutettiin 1840 lääketieteen ja kirurgian tohtoriksi. Mainittakoon että vuonna 1800 Suomessa oli n. 20 lääkäriä, 1830 jo 64, 1870 123 ja 1900 360 (v.Bonsdorff 1978).